

S. S. ƏLİYARLI.

*t. e. d, Bakı Dövlət Universitetinin professoru.**E-mail: TarixVəOnunProblemləri@gmail.com*

Z. M. BÜNYADOV

“KAQAN” TITULU HAQQINDA (A.P. NOVOSELTSEVIN BU YAZISINA DAIR QEYDLƏR)

Açar sözlər: Kaqan, Xəzər tayfaları, ikihakimiyyətlik,

Key words: Khakan, Caspian tribes, diarchy,

Ключевые слова: монарх, хазары, двоевластие,

A. P. Novoseltsevin K вопросу об одном из древнейших титулов русского князя” yazısında [1], başlıca olaraq xəzərlərdəki xaqan titulu, xüsusiyə SSRİ ərazisində ilkin orta əsr dövlətlərindən biri olan xəzər xaqanlığındakı ikihakimiyyətlik barəsində fikir yürüdülmür.

Bu mövzunun uzun tarixşünaslıq ənənəsi vardır. Hələ 150 il bundan qabaq həmin “qəribə hökmürlük tərz” barədə ilk xüsusi araşdırma çapdan çıxmışdır.[2] Keçən 100 ildə qədim Zaqafqaziya qaynaqlarından birini rusçaya çevirmiş K. P Patkanov da uğcam şəkildə bu mövzuya toxunmuşdur.[3] Dünya şərqşünaslığına gəldikdə, A. Alföldi, D. M. Danlop, P. B. Qolden kimi alimlərin araşdırmalarını yada salmışıq.[4] Lakin Xəzər ikihakimiyyətliliyi mövzusunun elmi açımı məhz B. H. Zaxoderin şərqşünaslıq aləminə yaxşı tanış olan “Каспийский свод” əsərinin I cildində verilmişdir.[5]

Təəssüflə bildirmək lazımdır ki, adları çəkilən araşdırmaların heç birinə A. P. Novoseltsev diqqət yetirməmişdir. Belə tarixşünaslıq saymazlığı seçilmiş mövzunun düynünlü məsələlərinin şərhində ciddi yanlışlığa gətirib çıxarmışdır.

Hər şeydən qabaq – Xəzər ikihakimiyyətliliyi nə vaxt mövcud olmuşdur? Bu məsələ ilə bağlı məqalə müəllifi A.P.Novoseltsev X yüzilliyin başlanğıcında yaşamış ərəb tarixçisi Əhməd ibn Ə'səm əl – Kufiyə üz tutur. Lakin sonuncunun əsərində işlənmiş olan “Şimal hökmüdarı xaqan” titulu A. P. Novoseltsevin düşündüyü kimi heç də “VIII yüzillikdə xaqan bütün hakimiyyətə özü malik idi”, (səh. 154) fikrini söyləməyə əsas vermir. Habelə VIII yüzilliyin ortalarında xəlifə elçilərinin “Şimal hökmüdarı xaqan”ın yanına göndərilməsi onun “real hökmüdar” (səh. 154 - 155) yəni mütləq hökmüdar olması demək deyildir.

Qabaqcadan bir şeyi bildirmək istərdik. “Şimal hökmüdarı xaqan” ifadəsi yalnız əl – Kufinin kitabında işlənmişdir. Demək olar bütün ilkin orta əsr Zaqafqaziya tarixçiləri xaqanı məhz hökmüdar adlandırmışlar. Kevond onun “Xaqan adını daşıyan şimal hökmüdarı”, Sebeos - “Şimal hökmüdarı xaqan”, “Kartli Salməsi ” - “Xəzər hökmüdarı xaqan” titulu ilə yazıya almışlar.[6] “Alban Tarixi” nin VII yüzillikdə yazılmış [7] ikinci kitabında da Xəzər xaqanı “Şimal hökmüdarı” adlandırılır. Bütövlükdə götürsək, bu məsələdə Zaqafqaziya və ərəb yazılarında işlənən siyasi titulun tam oxşarlığı və ya yaxınlığı şübhə doğurmur.[8] Həmin titul İbn Fadlan da aşağıdakı şəkildə işlənmişdir: “Xaqan titulu daşıyan Xəzər hökmüdarı”[9]

Xəzər dövləti tarixindən məlum olan ikili hakimiyyətin ümdə cizgilərini B. N. Zaxoder belə vermişdir: “... Ali hökmüdar xaqan taxta özbaşına qaydada seçilir, eyni özbaşınalıqda da taxtdan və həyatdan məhrum edilirdi, bütün hakimiyyət isə canişinin əlində cəmləşdirilmişdi –

canışın dövlətin bütün işlərini özü apararaq orduya da bağılıq edirdi.”[10]

Belə bir qeyri – adi idarəçilik qaydasının nə vaxt və necə yaranması məsələsinə toxunarkən B. N. Zaxoder onu Xəzər cəmiyyətinin əsgəri arxaik ənənələri və “qaqanlığın ilkin yaranma dövrü” ilə [11] bağlamağa çalışmışdır. Bu mülahizə tarixi qaynaqların çox düzgün “oxunuşu” üzərində qurulmuşdur. Doğrudan da, ərəb tarixçisi Məsudi yazmışdır: “Belə bir qaydanın (söhbət ikili hakimiyyətdən gedir) qədim və ya yeni olmasını mən bilmirəm, fəqət bir halda ki, xaqan vəzifəsi onlardakı əyan ailələrindən birinin üzvlərinin əlindədir, düşünürəm ki, hakimiyyət çoxdan onların (həmin ailənin) əlindədir” [12] Məsudi yazısında “həmin institutun əsəri və arxaik olmasının” izlərini görəndə Zaxoder, bu məlumat barədə müsbət fikir söyləmişdir: “Məsudinin qeydə aldığı ənənə, Xəzər cəmiyyətində ali hökmüdar şəxsin **ibdidai demokratiya tərəfindən təyin olunduğu və ya aradan götürüldüyü bir dövrü** əks etdirməkdədir.”[13] Bu mülahizə ilə bağlı əlavə etmək istərdik: xəzərlərdə xaqanın arxaik qaydada (“özbaşına”) seçilməsini gürcü salnaməçisi Mroveli də qeydə almışdır. O yazmışdır: “Bundan sonra xəzərlər özlərinə çar seçdilər. Bütün Xəzər ölkəsi bu seçilmiş çarə itaət etməyə başladı.” [14]

A.P. Novoseltsev VII – VIII yüzilliklərdə Xəzər dövlətində ikili hakimiyyətin olmasını təsdiq edən bir sıra faktların üstündən keçmişdir. Belə faktlardan biri B.N. Zaxoderin diqqətini özünə çəkmiş və belə bir mülahizə üçün əsas vermişdir: “Bir şey bizim üçün tamamilə şübhəsizdir; adı çəkilən ali idarəçilik qaydası xəzərlərdə bir əyani nəslinin və ya tayfasının başqası üzərində - ağ xəzərlərin qara xəzərlər üzərində üstünlüyü demək idi. İtil şəhərindəki “Ağ çadır” **artıq Mərvanın vaxtında** nəinki ağ qülənin olmasına, həm də həqiqi ali hakimiyyətin ağ xəzərlərin əlinə keçməsinə dəlalət edir” [15] Burada “həqiqi ali hakimiyyət” ifadəsi altında müəllif Mərvan ibn Məhəmmədin yürüşü vaxtında xəzərlərdə ikili hakimiyyət rejiminin mövcud olmasını nəzərdə tutur. Həmin yürüşün vaxtı dəqiqdir – 737–ci il.

Kaqanqatli Moiseyin “Alban Tarixi” kitabında Xəzər ikihakimiyyətliyi haqqında çox mühüm və qədim yazı vardır. Zaqafqaziya uğrunda İran – Bizans – Xəzər müharibələrindən, ümumiyyətlə, 627 – 636 illər hadisələrindən danışarkən həmin tarixçi “Şimal hökmüdarının, Cebu xaqan adını adşıyan – onun dövlətində ikinci şəxs olan canışın”i haqqında məlumat verir. [16] Canışın həm də xaqanın qardaşdır. Həmin tarixi qaynağın II kitabının XII fəslində adı çəkilən Cebu xaqan 626 – cı ildə Bizans imperatoru II İrakli ilə İrana qarşı hərbi ittifaq bağlamış, 627 – ci ildə isə “şimal hökmüdarı” yəni **xaqan özü**, mətnə yazıldığı kimi, “daşdığı knyaz hakimiyyəti şərəfinə Şad adlanan qardaşı oğlunu” (Cebu xaqanın oğlunu) Sasanilərə qarşı döyüşlərə göndərmişdi. Xosrov Pərvizin həmin Şad ilə yazışmasında da xəzərlərin xaqanı hökmüdar, dövlətin başcısı kimi tanınmaqdadır. “Get, öz hökmüdarın **xaqana** bildir...” Lakin, bununla yanaşı xəzər dövlətində II şəxs olan Cebu xaqan da “Alban tarixi”ndə hökmüdar adlandırılır. Bunu biz yenə II kitabın XI fəslində (qaynaqda hadisələr xronoloji ardıcılıqla verilməmişdir) tam aydın şəkildə görə bilərik. Bu fəsildə Xosrov Pərvizin öldürüldüyü yeni 628 – ci ildə Cebu xaqan “hunların* hökmüdarı” “çar - hökmüdar” kimi yazıya alınmışdır. Deməli, Kaqanqatli Moiseyin “Alban Tarixi”, aşağıdakı İbn Fədlanın kitabı üzrə “ulu xaqan” və “xaqan – bəy” titulları altında ifadə edilən xəzər ikihakimiyyətliliyinin artıq VII yüzilliyin I yarısında olmasını sənədləşdirən ilkin tarixi qaynaqdır.

Bundan başqa müəllifin yazısına görə, VII yüzilliyin 30 – cu illərinin ortalarında həmin Cebu xaqan (**cebu, cebğu** – Bizans qaynaqlarında **Zibel** kimi verilir.) Zaqafqaziyada hərbi döyüşdə basıldığı üçün qanundan xaric elan edilərək başqa bir ölkəyə qaçıb getmiş, onun ailəsi isə, görünür, məhv edilmişdir. Baş vermiş hadisə haqqında Cebu xaqan öz oğluna

(qaynaqda onun adı “Şat” yazılmışdır) aşağıdakı sözlərlə “fəlakətli xəbər” göndərmişdi: “... Sən bir daha mənim üzümü görə bilməyəcəksən, mən qorxudan bu yerdə qalmayıb yabançı bir ölkəyə qaçmalı oldum... Sən dərhal yanındakı adamları öldür və ya onlara baş vermiş (bu) işdən xəbər tutub səni məhv etməmiş onlardan yaxanı qurtar, mən isə məhv oldum və balalarımı itirdim”. [17]

Bu yazının sirri xəzər ikihakimiyyətliyi qanunlarından biri ilə bağlıdır. Bu qanuna görə döyüşdə basılıb qaçan ordu başcısı və ya xaqanın müavini ölümə məhkum edilir, ailəsi isə dağılırdı. İbn Fadlan bu barədə tam aydınlığı ilə yazmışdır: “O (xaqan – müəlliflər), yürüşə (qoşun) dəstəsi göndərsə, bu qoşun heç bir vəchlə və heç bir vaxt geri qaçmamalıdır və əgər qaçarsa, onda dəstədən kim geriye onun (xaqanın) üstünə qaydarsa, hökmən öldürülür. Ordu başçılarına və onun müaviniyə gəldikdə, onlar qaçmağa üz qoymuş olsalar, onların (özlərini) tutub gətirir, habelə onların arvad və uşaqlarını tutub gətirir və onların gözləri önündə sonuncuları başqalarına bağışlayırlar... bəzən o (xaqan) onların hər birini iki yerə parçalayıb ağaca mıxladır, bəzən isə onları boğazından asdırırdı”. [18]

“Kartli salnaməsi”ndə də buna oxşar yer vardır. Salnaməyə görə Xəzər xaqanı “öz spasaları” Bulancı Kartliyə göndərmişdi. Bu “spasaların” kimliyi – xaqanın müavini, yoxsa ordu başcısı olması barədə indi düzgün bir söz söyləmək çətindir. Lakin Xəzər dövlətində ordu başcısı adətən xaqanın müavini olurdu. Xəzər ikili hakimiyyət sistemi tarixi üçün “Kartli salnaməsi” yazısının ayrıca yeri var, çünki adı çəkilən “spasalar” da yuxarıda təsvir olunan amansız ölümə məhkum edilmişdi. İş bundadır ki, xəzərlərin xaqanı Kartli şahzadəsi Şuşan özünü öldürmüşdü. Bunun üstündə “Bluçanı tutub boynuna örkən saldırlar, parçalamaq üçün iki atlıya tapşırırdılar...” [19] Ola bilsin, Bulçanın da suçu hərbi məğlubiyyət ilə bağlı idi – onun 764 – cü ilə aid edilən Kartli yürüşü ərəblərə qarşı yönəlmişdi. [20] Yaxud ola bilsin, xaqanın şəxsi tapşırığının yerinə yetirilməməsi hərbi məğlubiyyət kimi qiymətləndirilməkdə idi.

Göründüyü kimi, ikili hakimiyyət ənənəsi “müavin - canişin” institundan ayrılıqda öyrənmək ağılasığan iş deyildir. Tarixi qaynaqlar içərisində mövzunun həmin “ikili” cəhətini dərin səciyyələndirə bilən ən yaxşı yazı İbn Fadlanınkıdır. O yazır: “Xəzərlərin xaqan titulu daşıyan hökmüdarına gəldikdə isə, inanın, o yalnız hər dörd ayda bir dəfə adamların gözünə görünür... Ona “ulu xaqan” deyirlər, onun müaviniyə xaqan-bəy adlandırırlar. Bu sonuncu ordunu ardınca apararaq ona başçılıq edir, dövlət işlərinə rəhbərlik edir və onları yerinə yetirir, (xalqın qarşısına) çıxır, yürüşlər keçirir, yaxın ölkələrin hökmüdarları da ona itaət göstərirlər. Və hər gün o, “ulu xaqan” hüzuruna gəlir, qul kimi qarşısında alçalır və dinməz – söyləməz dayanır”. [21]

İbn Fadlanın bu yazısını zaqafqaziya və Şərq qaynaqları ilə tutuşdursaq, artıq VII – VIII yüzilliklərdə Xəzər dövlətinin quruluş baxımından ikili hakimiyyətə dayanmasına heç bir şübhə qalmaz. Onların içində Alban tarixçisi Moiseyin işlətdiyi cümlə düzümü xüsusiylə maraqlıdır: “Şimal hökmüdarının canişini onun dövlətində ikinci şəxs” olan Cebu xaqan (A. P. Novoseltsevin, burada şəxsi ad deyil, siyasi titul verilmişdir fikri ilə biz tamamilə razılaşıırıq.)

“Cebu xaqan” – xaqanın cebusu (yaxud yabqusu) sözləri semantika quraşdırması baxımından “hökmüdar müavini”, “vitse - kral” deməkdir. [22]

Xəzər dövləti tarixinin öyrənilməsində özümlü bir qəribəlik gözə çarpır: ikili hakimiyyətə dayan bu dövlət sistemində xaqanın siyasi – hüquqi səlahiyyət dairəsi daha az öyrənilmişdir, nəinki onun müavini olan ali dövlət məmurunun (cebu və ya şadın). İbn Fadlandan indicə gətirilən parçanı şərqşünaslıqda yaxşı məlum olan Məsudi (956 -0 cı ildə ölmüşdür, deməli İbn Fadlanın Etil çayı hövzəsinə səyahəti ilə bir vaxtda yaşamışdır) yazısı ilə

Tarix və onun problemləri, № 2 2012

qarşılaşdırsa ilk baxımda anlaşılmayan bir uyğunsuzluq üzə çıxmış olur. Məsudi redaktəsində xəzərlərdəki ikili hakimiyyət xaqanın dövlət işlərindən mütləq təcrid olunması şəklinə təsvir edilmişdir. Məsudiyə görə, “xaqan özü nəbir fərman verə, nə də bir yasaq qoya bilir, dövlət işlərində isə heç bir hökm çıxarmayır”. Onun sözlərinə inansa qaxan hətta ata minməyin nə olduğunu “anlamayır”. [23]

İbn Fadlanın təsviri məzmunca daha dolğun, gördükləri haqqında söylədiyi mülahizələr məhkəmə höknü kimi bəsit və qəti deyildir. Unutmayaq ki, İbn Fadlan yazıya aldığı hadisələr ilə çox yaxından tanış ola bilmiş, bəlkə də bəzilərini gözləri ilə görmüşdü. [24] İbn Fadlanın kitabında xaqan Məsudidən fərqli olaraq, dövlətin siyasi -hərbi həyatından tamamilə kənarında deyildir. Məsələnin bu cəhətinə ilkin olaraq diqqət yetirən yenə B.N. Zaxover olmuşdur. Onun fikrincə “Xəzər ali hakimiyyətinin şərti və aslı olmasına baxmayaraq hakimiyyətdə olan xaqan qeyri – adi ehtiramla əhatə olunmuşdur. Hətta müavini – hökmüdar, xaqanın seçilməsi və taxtda uzun müddət qalması onun iradəsindən aslı olsa da, xaqan qarşısında heysiyyət alçaldan davranış qaydalarını gözləməliidi”. [25] Zaxoderin bu müşahidəsi İbn Fadlan kitabının Məşhəd əlyazması ilə Yaqutun mətni üzərində qurulmuşdur. Sonuncu məsələyə biz xüsusi əhəmiyyət veririk, çünki, görkəmli şərqşünas həmin mətni vaxtiylə yüksək qiymətləndirmişdir: “... Yaqutun söyləməsinə görə İbn Fadlanın qələmindən çıxmış və xəzərlərə aid olan bütün parçalar heyrtolunacaq ölçüdə çox dəyərli heykayələrlə doludur”. [26]

Belə “heykayələrdən” birini götürsək, xaqanın çox yüksək siyasi səviyyədə - dövlətlərarası münasibətlər çərçivəsində şəxsən öz iradəsi ilə hökm çıxarıb işə qarışmasını görürük. Bu barədə İbn Fadlan məlumat verir: “Budur, 310 (922/923) – cü ildə xəzərlərin hökmüdarına (xəbər) çatdı ki, müsəlmanlar əl – Babunac [27] torpağında olan sinaqoqu dağıtmışlar: o əmr etdi ki, bir minarə dağıdılın, müəzzinləri isə edam etdirərək söylədi: “inanın mən islam ölkələrində bütün sinaqoqların dağıdılacağından qorxmasaydım hökmən bir məscid də uçurtdurardım””. [28]

Haqqında söhbət gedən hadisə baş verərkən xəzərlərdə ikihakimiyyətliliyin olmasına əsla şübhə etmək olmaz. Hətta A.P.Novoseltsev də ikili hakimiyyətin (“hakimiyyətin şadın əlinə keçməsinin”) IX yüzilliyin II yarısından mövcud olması ilə razılaşıır. Belə bir hakimiyyət şəraitində xaqanın mühüm dövlət işlərinə qarışması artıq tarixi fakt sayıla bilər.

Deməli qaynaqlarda işlənən “ulu” və ya “böyük xaqan” (“xaqan əl - kəbir” və ya “Əl – məlik əl kəbir”) ikili hakimiyyət sistemində həmin yüksək titula uyğun gələn siyasi nüfuzla malik olmuş, bəzən dövlət işlərinin aparılmasında “veto” hüququna oxşayacaq qədər bir səlahiyyət saxlaya bilmişdi. Leonti Mrovelli yenicə seçilən xaqanın bilavasitə hərbi yürüşdə iştirak etməsini qeydə almışdır (“seçilmiş”) xəzər hökmüdarı öz ilkin yürüşü ilə Qafqaz dağlarını aşıb keçərək (bir sra) xalqları əsarətə saldı. [29]

“Kartli Salmaməsi” və İbn Fadlanın yuxarıda gətirdiyimiz məlumatına görə, ordunu toplayıb döyüşlərə xaqan göndərir, müsəlman minarəsinin dağıdılması və müəzzinlərin öldürülməsi də onun iradəsi ilə yerinə yetirilmişdir. Əl – Kufi isə. əl – Cərrahın başçılığı ilə ərəblərin xəzərlərə qarşı savaşa girməsi barədə rəsmi “notanın” (xəbərdarlığın) məhz xaqan verildiyini yazmışdır. [30] Və xaqan, “onunla biretiqadlı və həmtayfa olan kafirlər olkəsinin bütün əyalətlərinə elçilər göndərərək, onları müslimlər ilə savaşa səsləmişdir”. Lakin, Sasnilər vaxtında olduğu kimi, ərəblərə qarşı müharibəni xaqan deyil, onun oğlu Bars bəy aparırdı. Yalnız Bars bəy yaralandıqdan, bəlkə də öldürüldükdən, döyüşlər isə bilavasitə Xəzər siyasi mərkəzlərinə yaxınlaşdıqdan sonra xaqan “bütün Xəzər torpaqlarından ordu toplayaraq tezliklə öz başçılığı altında böyük bir qoşunu müharibəyə gətirmişdir”. [31]

Əl – Kufinin yazısı ikili hakimiyyət qanunlarına heç də zidd edyildir. Əksinə, İbn Fadlanın müşahidələrinə bir daha üz tutduqda məsələ tamam aydınlaşmış olur: xaqan 4 aydan bir dəfə özünü “xalqa” uzaqdan göstərməklə qalmır, həm də vaxtaşırı “at üstündə bütün qoşunların başında yola çıxır”, B. N. Zaxoder əl – İstəxrinin belə bir məlumatını nəzərə almışdır: xaqan ancaq böyük müharibə baş verdikdə özü yürüyşə çıxır. [32] Ərəblərin xəzərlərə qarşı yüz ildən çox sürən və VII yüzilliyin başlanğıcında bilavasitə Xəzər torpaqlarında keçirilən müharibəsi məhz böyük müharibə idi.

Bir neçə söz də ikili hakimiyyət sisteminin iki hakim sülaləsinin və ya nəslin ittifaqı üzərində qurulması barədə. Prinsip etibarı ilə, görünür, ikili hakimiyyət xəzərlərdə də, başqa türkdilli xaqaların tarixində də məhz belə yaranmışdır. Məlumdur ki, Göy türklər kaqanlıqı iki hakim tayfanın – şina və Aşidə tayfalarının ittifaqına dayanırdı. Birinci tayfanın başçıları Elteriş, Qapaqan və başqaları **kaqan** titulu daşıyırdılar, ikinci tayfanın nümayəndələri Tönükük və onun iki qardaşı müvafiq şəkildə **apatarkan** (sonralar – **Bayla baqatarkan**), **Yabqu** və **şad** titullarına sahib olmuşdular. [33]

Həmin kaqanlıqın tarixində apatarkan yabqudan qat – qat yüksəkdə dururdu, əslində dövlətin “vitse kralı” məhz o idi. Bu vəzifəni tutan Tönükük özünü kaqanlıqın xilaskarı sayırdı. O yazırdı ki: “(Elteriş) kaqanın bacarığının az olmasına baxmayaraq mən özüm onu kaqan etmək istədim”. [34] 716 – cı il dövlət çevrilişindən sonra vəziyyət dəyişdi. Elterişin oğlu və çevrilişin başcısı Kül teqin taxta öz qardaşı Bilgə kaqanı çıxartdı, özü isə dövlətin “ikinci vəzifəli şəxsi” olmaqla kifayətləndi. L.N.Qumulyov haqlı olaraq yazır: Bilgə kaqan “qardaşının əlində oyuncaq olduğunu anlayırdı. Buna görə də onu orduların komandanı, yəni dövlətin əsl sahibi təyin etdi”. [35] Başqa sözlə, ikili hakimiyyət prinsipi saxlanılsa da, artıq iki nəslin ittifaqı rəsmən qüvvədən düşmüşdü. 744 – cü ildə kaqanada hakimiyyət uyğur sülaləsinin əlinə keçmiş oldu; keçmiş Aşina nəslinin törəməsi olan karluq başcısı isə yabqu tituluna yiyələndi, yəni “vitse kral” vəzifəsini ələ keçirdi. Bununla **iki sülalənin ittifaqına dayana** ikili hakimiyyət üsulu bərpa olundu. Qaraxanlılar kaqanlıqı vaxtında da (940 - 1212) ikili hakimiyyət sistemi ciqil və yağma tayfalarının feodal əyanları arasında bölüşdürülməsi üzərində mövcud olmuşdur. [36]

V.V. Bartold, A.Z.Toqan, V.F.Minorski, S.P.Tolstov Xəzər dövlətinin “qədim türk xaqanlığının (Göytürk, çin dilində Tuqü) və ya daha düzgünü bu sonuncunun qərb Federasiyasının qalığı” saymışlar. [37] Buna baxmayaraq Xəzər dövlətində ikili hakimiyyətin hansı iki sülalə yaxud tayfa arasında bölünməsi haqda qaynaqlardakı məlumatın kasadlığı üzündən biz demək olar heç bir şey bilmirik (B.N.Zaxoderin VIII yüzillik tarixi ilə bağlı “ağ” və “qara” xəzər tayfaları haqqında yazısı nəzərə alınmazsa). Ola bilsin ki, sonralar – X-XI yüzilliklərdə (A.P.Novoseltsevin fikircə - artıq IX yüzilliyin II yarısında) hakimiyyət şad vəzifəsini tutan yüksək mənəbli əyanın sülaləsi əlində uzunpasiya edilmişdi. Bizim araşdırdığımız qaynaqların birində (Alban Tarixində) isə xəzərlərdəki ikili hakimiyyət iki sülalə arasındakı ittifaq şəklində deyildi. Biz VII yüzilliyin I yarısında olmuş vəziyyəti nəzərdə tuturuq – artıq oxucuya məlumdur ki, o zaman “Qara xəzərlər” sülaləsi (B. N. Zaxoderə görə X yüzilliyə qədər xəzər xaqanları məhz bu sülalədən qoyulurdu). 38 Hakimiyyəti başqa sülalənin və ya nəslin nümayəndəsi ilə deyil, qardaş olan iki öz nümayəndəsi arasında bölüşürdü.

Yuxarıda yazdığımız kimi, qədim türk xaqanlıqı tarixində iki qardaş Bilgə kaqanın və ya Kül Teqinin vaxtında da vəziyyət məhz belə olmuşdur.

Sonuncu olaraq Xəzər hakimiyyəti qaydasının pozulub aradan qalxması səbəbləri haqqında. Biz burada da məsələnin B.N.Zaxoder araşdırmasında verilən qoyuluşunu daha

düzgün və tutarlı sayırıq. Onun gəldiyi nəticəyə görə təxminən anonim Fars yazısı “Hüdüd əl – ələm”in yarandığı vaxt (X yüzilliyin 80 – ci illəri) “ikili ali hakimiyyət, bəlkə də yerinə yetirilən bir rituala çevrilərək, feylən artıq qüvvədən düşüb yox olmuşdu. Hökmüdar – müavin hakimiyyəti bütünlüklə öz əlinə almışdı”. Və sonra: “Bütün yuxarıda deyilənlərə sonluq versək, biz əsaslı surətdə belə bir nəticə çıxara bilərik: Xəzər iki hakimiyyətliliyinin ləğv edilməsi hakimiyyətin çarın (hökmüdarın) əlində artıb güclənməsi demək idi, Xəzər cəmiyyətinin yüksələn xətlə inkişafının ifadəsi idi”. [39]

Başqa sözlə iki hakimiyyətliliyin aradan götürülməsi – onun tam formal bir ənənəyə (“xaqan” titulu hələ də qalmaqda idi), xaqanın isə ehtiram göstərilən sifirə çevrilməsi şəraitində real siyasi hakimiyyət artıq “müavini” təmsil edən sülalənin inhisarı olmuşdu. Özü də həmin müavinin “cebu - xaqan”, “xaqan-bəy”, “tərxan-xaqan” və ya “şad” adlanmasından aslı olmayaraq.

A.P. Novoseltsev məsələnin bambaşqa izahını ortaya atmışdır. O, qədim türk dövlətləri tarixinin əksinə olaraq VII, VII və IX yüzilliyin I yarısında Xəzər dövlətində xaqanı “bir hakimiyyətli” hökmüdar sayır, müavin olan şadın “funksiyalarının dəyişilməsini”, yəni ikihakimiyyətliliyin yaranmasını yalnız IX yüzilliyi II yarısına və X yüzilliyə aid edir. Bu “dəyişilmənin” səbələrinə gəldikdə isə, o iki məlum hadisəni xatırladır. Birincisi, Mərvan ibn Məhəmmədin 737 – ci il yürüşünü “xəzərlərdə ali hakimiyyətin qurulmasında tədricən, lakin ciddi dəyişikliklərin başlanğıcı” kimi qələmə verir. İkincisi, yəhudiliyin xəzərlərdə dövlət dini elan olunmasında şadın böyük rol oynadığını yazaraq – güya bununla bağlı olaraq şad “xaqanı yavaş – yavaş ikinci plana sıxışdırmış, sonralar isə onun nüfuzunu heçə endirmişdir” (s. 155 – 157)

Halbuki, D.M.Danlop müəyyən etmişdir ki, IX yüzilliyin başlanğıcında Xəzər dövlətinin paytaxtı İtil şəhərində dini icmaların içində ən böyük müsəlmanlarınkı idi, sayca onlar 10 min nəfərdir və 30 məscidləri vardır. İkinci yerdə 13 kilsəsi olan xaçpərəstlər dururdu, Niotitia Jepiskopatun adlanan sənədə görə, Konstantinopol patriarxına tabe idilər. Yəhudilik dinindən olanlar isə 4 min nəfərdən ibarət “ən kiçik icma” təşkil edirdilər. 40 Deməli, Xəzər ali hakimiyyətinin dəyişilməsi səbəbini dini amil ilə bağlamazdan qabaq qaynaqlar üzərində tutarlı axtarış aparmaq lazımdır.

Bizim fikrimizcə yeni versiya həm mövzunun tarixşünaslığı, həm də qaynaqların məzmunu ilə əsla uzlaşmayan, bugünkü biliklər baxımından elmi sübutu olmayan etimaldan artıq bir şey deyildi.

ƏDƏBİYYAT

1. “История СССР” журналы.82. № 4. с, 150 – 159
2. Григорьев В. В. О двойственности верховной власти у хазаров. – Журнал Министерство народного просвещения. 1834. ч III, с 279 – 295.
3. История агван Моисея Каганкатвази. СПб. 1861. с 331 – 332, 338 – 339
4. Alföldi A. Türklerde cifte krallık. İkinci Türk Tarih Kongresi. İstanbul. 1943
5. Заходер. Б. Н. Каспийский свод сведеный о Восточной Европе. М. 1962. т. 1. оп. 195 – 229
6. Летопись Картли. Тбилиси. 1982. с 47
7. Мамедова. Ф. История албан. Баку – 1977. с 36 – 49
8. Əhməd ibn A'sam əl Kufi. Kitab əl- Fituh. Bakı. 1981. səh 48 Tərcümə. Z. Bünyadov

9. Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу 921 – 922. Харьков. 1956 с. 146
10. Svod I. səh. 195
11. Yenə orada. Səh. 203
12. Minorski. V. F. Dərbənd və Şirvan tarixi. M. 1963. S 195
13. Svod I. səh. 195
14. Морвели. Л. Жизнь картлийских царей. М. 1979. с. 25
15. Svod I. səh. 195
16. Вах. История агван с 110
17. Yenə orada. səh 134
18. İbn Fadlan. səh. 147
19. Летопись Картли. С 47
20. Yenə orada. səh 79
21. İbn Fadlan. səh. 146
22. Гумилев. Л. Н. Древние тюки. М – 1967. с 267.
23. Svod I. səh. 205
24. Svod II. səh. 155 – 165, 184
25. Svod I. səh. 213 və sonrakılar
26. Svod II. səh. 184
27. Svod II. səh. 184
28. İbn Fadlan. səh. 148
29. Морвели. Л. Жизнь картлийских царей. М. 1979. с. 25
30. Əl Kufi. səh 17 – 37
31. Yenə orada. səh 41
32. Svod I. səh. 215
33. Гумилев. Л. Н. Göstərilən əsəri. səh. 274 – 277
34. Малов. С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М. 1951. с. 65
35. Гумилев. Л. Н. Göstərilən əsəri. səh. 315
36. Кляшторный С. Г. Эпоха “Кутадгу Билиг” СТ. 1970. № 4. с 83 - 85
37. Minorski. V. F. Göstərilən əsəri. səh 142 - 143
38. Svod I. səh. 217
39. Yenə orada. səh 210. 229.
40. Dunlop. D. M. The History. p 92.

S. ALIYARLI

Professor of Baku State University

Z. M. BUNYADOV

About "Khakan" title

This article is about of Khakan title. As an example, the authors had shown of the diarchy - an unusual form of governance, in the Caspian tribes. Thus, they opened the substance of the problem.

С. АЛИЯРЛЫ
Профессор Бакинского Государственного
Университета

З.М.БУНИЯДОВ

О название “Каган”а

Эта статья о названии хакана. Например, авторы показали, двоевластие - необычная форма управления, в Каспийском племен. Таким образом, они открыли по существу проблемы.

Rəyçilər: t.e.n. A.Ə.Rzayev, t.e.d. R.C.Süleymanov

BDU-nun Tarix fakültəsi Elmi Şurasının 05 mart 2012-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 07)